

MARTA KUDELSKA, AGNIESZKA STASZCZYK,
AGATA ŚWIERZOWSKA*

(Uniwersytet Jagielloński)

Birla mandir – współczesne hinduistyczne kompleksy świątynne jako przykład modernizacji przez powrót do tradycji¹

STRESZCZENIE

Birlowie to majątna i znana ze swej działalności filantropijnej rodzina indyjskich potentatów przemysłowych, którzy wspierają rozwój technologii, medycyny i szkolnictwa. Wśród sponsorowanych przez nich obiektów istotne miejsce zajmują kompleksy świątynne, znane powszechnie pod nazwą „Birla Mandir”. Do tej pory na terenie całych Indii Birlowie ufundowali ich ponad czterdzieści. Świątynie te stanowią nieprzebrane źródło wiedzy na temat współczesnych relacji społeczno-politycznych, zmian kulturowych w Indiach oraz postaw religijnych społeczeństwa. Ze względu na to, że omawiane budowle są umieszczone w konkretnej sytuacji społecznej i politycznej, można przypuszczać, że fundowanie miejsc kultu przez jedną z najbardziej wpływowych rodzin indyjskich może być związane z chęcią umocnienia ich potęgi w narodzie indyjskim (w wymiarze zarówno politycznym, jak i religijnym). Artykuł ukazuje kierunki badań i analiz materiału zebranego w czasie pierwszych badań terenowych w Indiach przeprowadzonych w lutym i marcu 2014 roku.

SŁOWA KLUCZOWE

Bhagawadgita, Birla mandir, brahman, duchowość uniwersalna, filantropia, Gandhi, inkluzywizm, Malawiya, marwari, modernizacja, świątynia hinduistyczna, tolerancja, Weda

---

* Wydział Filozoficzny, Katedra Porównawczych Studiów Cywilizacji
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Polska
e-mail: marta.kudelska@uj.edu.pl; agnieszka.staszczyk@uj.edu.pl;
agata.swierzowska@uj.edu.pl

¹ Artykuł stanowi pokłosie badań prowadzonych w ramach programu „Opus 5” Narodowego Centrum Nauki [UMO-2013/09/B/HS1/02005].

WSTĘP

Zespoły świątynne, znane powszechnie jako Birla Mandir, których dziś na terenie całych Indii jest już ponad czterdzieści, zaczęły powstawać jeszcze w latach trzydziestych XX wieku. Ich fundatorami są członkowie powszechnie znanej w Indiach rodziny Birlów, z której wywodzą się wpływowi przedsiębiorcy, filantropi, działacze społeczni i polityczni, a jej koneksje sięgają najwyższych szczebli władzy. Birla Mandir lokowane są w różnych kontekstach urbanistycznych i społecznych – wyrastają zarówno w metropoliach mających istotne znaczenie polityczne (Delhi, Kalkuta), jak i w ośrodkach mniejszych, bogatych w tradycje religijno-historyczne (Kurukshetra, Mathura), a także w zupełnie nowych ośrodkach przemysłowych (Renukoot). Świątynie fundowane przez rodzinę Birlów nie mają także jednorodnej formy architektonicznej czy nawiązującej konsekwentnie do stylu rozpowszechnionego w danym regionie. Przeciwnie – pod tym względem świątynie są bardzo zróżnicowane, często wzorowane na znanych świątyniach hinduistycznych, będących popularnymi miejscami pielgrzymkowymi i/lub zabytkami. Jednak na różnorodności stylów architektonicznych bogactwo świątyń nie wyczerpuje się. Równie różnorodne są wezwania świątyń fundowanych przez rodzinę Birlów – mamy tu najważniejsze postaci panteonu hinduistycznego, takie jak Wisznu czy Śiwa bądź ich wcielenia lub emanacje, ale przywoływane są także zdecydowanie mniej popularne bóstwa lub aspekty bóstw (Saraswati², Wisznu Śeszaśajin³), niekiedy mające jedynie zasięg lokalny (Withoba⁴). Birla Madir zaskakują także różnymi, niespotykanymi w innych miejscach motywami dekoracyjnymi, które – poza funkcją estetyczną – są przede wszystkim nośnikami istotnych treści symbolicznych. Co szczególnie interesujące, motywy te (umiejscowione przecież w świątyniach hinduistycznych) odsyłają

---

² Saraswati – bogini wiedzy, mądrości i nauki, patronuje mowie, sztuce i muzyce; pierwotnie, w *Rigwedzie*, deifikowana bogini rzeki o tej samej nazwie; w mitologii najczęściej uznawana za moc (*śakti*) – towarzyszkę Brahmy lub jego córkę.

³ Wisznu Śeszaśajin – Wisznu spoczywający na zwojach węża Śeszy (Resztki), znanego też pod imieniem Ananta (Nieskończony); jedna z form Wisznu, która między cyklami kreacji świata śpi, leżąc na zwojach kosmicznego węża dryfującego po wodach nieskończonego praoceanu; forma ta opisywana jest w puranach, ale związek Śesza – Wisznu ma swój początek w koncepcji aspektu zwanego Narajana, zamieszkującego prawdy, który pojawia się w *Mahabharacie*. Sam Śesza uznawany jest także za formę Wisznu.

⁴ Withoba (a. Witthala) – jeden z pomniejszych awatarów boga Wisznu; pierwotnie lokalne bóstwo pasterzy w regionie Maharasztry i Karnataki asymilowane do wisznuickiego panteonu i uznane za formę Wisznu, porównywane do Kriszny – bóstwa o podobnym charakterze, czczonego w regionie Mathury.

do religijnej tradycji nie tylko hinduizmu, ale również buddyzmu, sikhizmu czy dżainizmu, a także, i to może budzić szczególne zdziwienie, chrześcijaństwa, islamu czy konfucjanizmu. Więcej nawet, odsyłają one do szeroko pojętej kultury innych (niż hinduski) kręgów kulturowych, nawiązując do filozofii, nauki czy sztuki tych obszarów. Birla Mandir są nie tylko popularnymi miejscami pielgrzymek i znanymi ośrodkami życia społecznego i religijnego (tym bardziej, że przy części z nich funkcjonują dharamśāla (*dharmasāla*) – „domy pielgrzymia”), ale także celem wizyt turystycznych. Świątynie te bardzo chętnie odwiedzają zarówno turyści zachodni, jak i indyjscy, kierowani zresztą różnymi motywacjami – od czysto poznawczej, przez edukacyjną, po religijną i duchową.

Jest rzeczą trudną, by przy pierwszym spojrzeniu na Birla Mandir odnaleźć w tej różnorodności wątków jakieś jednolite przesłanie, spójną wizję, ideę, która – jak można przypuszczać – przyświecała fundatorom kompleksów, osobom mającym realny wpływ na kształt życia społecznego, politycznego i gospodarczego Indii w okresie przed i po odzyskaniu niepodległości. Poszukiwanie owej myśli przewodniej jest w istocie pytaniem o **znaczenie** świątyni czy – ściślej rzecz ujmując – o **treść i znaczenie przekazu** wyrażanego przez świątynie, a kierowanego bez wątpienia do każdego odwiedzającego, ale – jak można przypuszczać – także szerzej, do całego narodu indyjskiego.

Problem ten, postawiony w szerokim kontekście społecznym i religijnym, został podjęty przez Martę Kudelską – filozofa i orientalistę, Agnieszkę Staszczuk – historyka sztuki i indologa oraz religioznawcę – Agatę Świerzowską w ramach projektu badawczego pod tytułem „Birla mandir – współczesne hinduistyczne kompleksy świątynne jako przykład modernizacji przez powrót do tradycji”. Projekt przewiduje udokumentowanie oraz szczegółową i interdyscyplinarną analizę wybranych kompleksów świątynnych fundacji rodziny Birlów oraz udzielenie odpowiedzi na następujące pytania:

- czy, a jeśli tak, to w jaki sposób, omawiane tu świątynie reprezentują hierarchiczny inkluzywizm hinduski, który choć uznaje wszystkie religie za równoprawne drogi prowadzące do Boga (dowolnie konceptualizowanego), to jednak hinduizm traktuje w sposób wyjątkowy, widząc w nim najdoskonalszą formę religii, która daje człowiekowi możliwość poznania najwyższej prawdy;
- w jaki sposób hierarchiczny inkluzywizm hinduski przekłada się na myśl społeczno-polityczną, na swego rodzaju program społeczny, który pod postacią starannie dobranych i skomponowanych cytatów z pism indyjskich, a także precyzyjnie ułożonych motywów ikonograficznych, pojawia się na

ścianach niemal każdej Birla Mandir, oraz czy zasadny jest sąd, że może on wspierać propagowanie ideałów hindutwy;

- czy w odniesieniu do świątyń fundowanych przez rodzinę Birlów oraz podejmowanych w nich aktywności kultowych ma zastosowanie koncepcja Erica Hobsbawma⁵ o „wynajdywaniu” tradycji i czy tworzone wspólnie (lub „modernizowane” stare) tradycje stają się sposobem na zwiększenie atrakcyjności przekazu, o którym mowa wyżej.

Należy podkreślić, że do tej pory nie przeprowadzono szczegółowych i kompleksowych badań nad znaczeniem Birla Mandir. W literaturze pojawiają się jedynie pojedyncze wzmianki na ich temat, czynione zwykle przy okazji rozważań nad inną problematyką (na przykład instytucji patronatu w Indiach i działalności filantropijnej, tak zwanej *corporate social responsibility*).

FUNDATORZY ŚWIĄTYŃ. INSPIRACJE

Ta część artykułu jest próbą pokazania wybranych źródeł, z których czerpano inspirację zarówno do samego fundowania świątyń, jak i określenia ich przekazu. Rodzina Birlów, z której wywodzą się fundatorzy, należy do znanej i wpływowej (co najmniej od XIX wieku) społeczności marwarich – kupców i bankierów. Sam termin „marwari” łączy się z nazwą własną Marwar, którą określano dawny stan Dźodhpur (południowo-zachodnia część Radżasthanu). Z czasem jednak słowem „marwari” zaczęto określać już nie tylko osoby trudniące się handlem i pochodzące z tego terenu, ale objęto nim także kupców z sąsiadujących obszarów – Dźajpuru i Bikaneru. Dziś, jak utrzymują członkowie społeczności, marwari to nie tylko kupcy i bankierzy. Wspólnota marwarich obejmuje bowiem osoby wykonujące również inne zawody, a także – co znamienne – osoby z innych kast. „Jednak choć każdy, kto pochodzi z Marwaru, może określić się mianem marwari, to w potocznym użyciu słowo to niezmiennie odnosi się do handlarzy i przywołuje na myśl obraz bogatego kupca, dobrze zadomowionego w otaczających go realiach imigranta, jednocześnie podtrzymującego obyczaje, praktyki i zwyczaje swojej grupy”⁶. Słowa te warto zapamiętać, bo choć do dzisiejszych Birlów (a myślimy tu przede wszystkim o fundatorach Birla Mandir) bardziej niż marwari-

---

⁵ *Tradycja wynaleziona*, red. E. Hobsbawm, T. Ranger, tłum. M. Godyń, F. Godyń, Kraków 2008.

⁶ M. Kudaisya, *The Life and Times of G. D. Birla*, New Delhi 2013, s. 4. Wszystkie przekłady z języka angielskiego, o ile nie zaznaczono inaczej, Agata Świerzowska.

-kupiec pasują określenia: biznesmen, potentat przemysłowy, polityk i działacz społeczny, to jednak zachowali oni wiele – o ile nie wszystkie – wartości i ideały kultywowane i cenione przez wspólnotę, z której się wywodzą. Określenie „marwari”, jak twierdzi znawca historii społeczności oraz jeden z założycieli Akhil Bhartiya Marwari Sammelan (All India Marwari Federation)⁷ – Bhimsen Kedia, pociąga za sobą obraz człowieka, który

[...] podąża za *sanatana dharmą* i przestrzega *ahimsy* w rozumieniu dżainijskim, ubiera się w rodzime stroje i żyje zgodnie z takim stylem życia, jest przywiązany do tradycji, żarliwie wierzy w Boga, troszczy się o ubogich i bezdomnych, buduje *dharamśale* wszędzie tam, gdzie się pojawi, jego zmysł handlowy i talent do interesów są znane wśród wszystkich *dżati*⁸.

Wydaje się, iż fundowane przez Birlów świątynie można traktować nie tylko jako wyraz przywiązania do tych właśnie wartości, ale również chęci upowszechniania ich, a także wzmocnienia szacunku do nich w narodzie indyjskim. Program ikonograficzny świątyń – tematyka i kompozycja malowideł, płaskorzeźb czy rzeźb, dobór cytatów, sposób ich zapisu, a także samo rozmieszczenie wymienionych tu elementów – jest wszechstronną manifestacją wierności wartościom dharmicznym, i to w ich bardzo tradycyjnym ujęciu. W ten sposób, fundując świątynie i czyniąc z nich specyficzne, ale bardzo efektywne medium przekazu społeczno-religijnego, Birlowie postawili się w roli strażników tradycji odpowiedzialnych nie tylko za jej zachowanie i przekazanie kolejnym pokoleniom, ale również za jej upowszechnianie. Intencja ta została zresztą w bardzo jasny sposób wyrażona przez samych fundatorów świątyni. Na jednej z tablic umieszczonych w Birla Mandir w Delhi znajduje się deklaracja:

Wedyjskie mantry, *Upaniszady*, śloki, bhadźany oraz malowidła artystyczne zostały umieszczone tak, aby obudzić hindusów przywiązanych do aryjskiej dharmy, aby odzyskali swą starożytną chwałę i potęgę i na wieki głosili przesłanie pokoju i prawdziwej szczęśliwości całemu światu. Mamy nadzieję, że wszyscy hindusi przywiązani do

⁷ Zob. [online] <http://www.marwarisammelan.com/main.php> [dostęp: maj 2014].

⁸ R. B. Parson, *The Bazaar and the Bari: Calcutta, Marwaris, and the World of Hindi Letters*, a dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in South and Southeast Asia Studies in the Graduate Division of the University of California, Berkeley, UC Berkeley Electronic Theses and Dissertations, 2012, s. 17, [online] <http://escholarship.org/uc/item/7ng958qz> [dostęp: maj 2014].

aryjskiej dharmy (włączając w to przedstawicieli Sanatana Dharmy, Arja Samadź, buddystów, dżinistów, sikhów itd.) przyłączą się do naszej pokornej modlitwy⁹.

W tej samej świątyni, na jednej z tablic umieszczonych przy wejściu do Gita Mandir (osobnej świątyni dedykowanej *Bhagawadgicie*), znalazł się swoisty manifest przywiązania do tradycyjnych „aryjskich” wartości, które konstytuują jednocześnie „prawdziwą dharwę, czyli religię”:

Arja to ten, który jest kulturalny, łagodny, szlachetny i cnotliwy. Dziesięć zasad dharmy: cierpliwość, przebaczenie, poskromienie zewnętrznych i wewnętrznych wrogów, nieprzywłaszczanie cudzej własności, czystość, kontrola zmysłów, rozważa, wiedza, prawdomówność, wolność od złości – wszystkie te wieczne cnoty stanowią razem dharwę, czyli religię¹⁰.

Medha M. Kudaisya, historyk i znawczyni dziejów gospodarczo-politycznych Indii, autorka niezwykle szczegółowej biografii najbardziej chyba znanego członka rodziny Birlów – Ghanshyamdasa Birli (o którym niżej), podkreśla wszechobecność wartości zakorzenionych w tradycji hinduistycznej w życiu rodziny Birlów, i to już od samego początku, sięgającego jeszcze XIX wieku¹¹. Wartości te i idące w ślad za nimi obyczaje i działania tworzyły dla członków rodziny podstawowy punkt odniesienia. O tym, jak istotną rolę odgrywały one w zachowaniu spójności i tożsamości rodziny, może świadczyć choćby fakt, że relacje dotyczące wcześniejszych pokoleń nabierają charakteru quasi-mitycznego – ich członkowie ukazywani są jako osoby w najpełniejszy i najdoskonalszy sposób realizujące ważne dla rodziny wartości¹².

---

⁹ W oryginale: „In this temple Vedmantras, Upnishads, Shlokas, Bhajans and artistic life pictures have been inserted with a view to awaken the Aryadharami Hindus to regain their ancient glory and power and there after preach message of peace and true happiness to the whole world. We hope all Aryadharami Hindus (including Sanatanists, Aryasamajists, Buddhists, Jains, Sikhs, etc.) will accede to our humble prayer”.

¹⁰ W oryginale: „An Arya is one who is cultured, gentle, noble and virtuous. Ten principles of dharma forbearance, forgiveness, suppression of the internal and external enemies non-stealing, purity, control of senses, discretion, knowledge, truthfulness and non-anger – all these eternal virtues, taken together, constitute dharma or religion”.

¹¹ Szczegółowe drzewo genealogiczne rodziny Birlów (od połowy XIX wieku do czasów współczesnych) zob. M. Kudaisya, op. cit.

¹² Por. np. sposób, w jaki Krishna Kumar opisuje swego ojca: „Ghanshyam Das Birli był wcieleniem szczeroci, odwagi, opanowania, sprawiedliwosci, szlachetnosci i mądrości. Przede wszystkim jednak był karmajoginem, który wierzył w czystość myśli i działań, w to, że środki są tak samo istotne jak cel” (K. K. Birli, *Brushes with History. An Autobiography*, New Delhi 2007, s. 26). Dla Ghanshyamdasa zaś ideałem karmajogina był jego ojciec – Baldeodas (M. Kudaisya, op. cit., s. 273).

Inicjatorem i pomysłodawcą idei budowy świątyni był należący do czwartego pokolenia rodziny Birlów Jugalkishore (1883–1967), pierwszy z czterech synów Raja Baldeodasa (1864–1957). Zarówno ojciec Jugalkishore’a, jak i bracia, choć nie uczestniczyli szczególnie aktywnie w działaniach fundacyjnych, mocno wspierali jego inicjatywy i uznawali je nie tylko za właściwe, ale wręcz konieczne. Wspomniany już Ghanshyamdas (1894–1983), trzeci syn Baldeodasa, twierdził nawet, że „rozpowszechnianie czegoś na kształt religijnej mentalności”¹³ legło u podstaw fundowania świątyni przez rodzinę.

W perspektywie badań nad Birla Mandir Jugalkishore jest postacią wyjątkowo ważną. To on bowiem, po śmierci *pater familias* – Baldeodasa, stał się faktycznie głową rodziny Birlów. Jego poglądy i decyzje, zwłaszcza dotyczące sfery światopoglądowej, były uznawane za wiążące i niepodlegające dyskusji, a niesubordynowani członkowie rodziny spotykali się z całkowitym ostracyzmem¹⁴. To Jugalkishore był surowym stróżem wartości, które budowały etos rodziny Birlów.

Surowy reżim tradycyjnych hinduistycznych rytuałów organizował codzienne życie młodych. Jugalkishore musiał mieć pewność, że rodzina z pełną pieczołowitością przestrzegała praktyk religijnych przepisanych przez hinduistyczną tradycję sanatana dharmy. Przy wszystkich ważnych okazjach zasięgano porady astrologów [...]. Od najmłodszych lat dzieci zapoznawały się z ważnymi świętymi pismami i były zmuszane do uczenia się na pamięć czterowerszy z *Ramajany*, a także wersetów z *Gity*. Jugalkishore pouczał członków młodszego pokolenia, aby zawsze mieli przy sobie *bhadrżany*, *kirtany* i *hawany*¹⁵ i aby z pełną pieczołowitością przestrzegali czasu śpiewu i modlitwy [...]. W życiu społecznym obowiązywały zasady „ścisłej powściągliwości”. Oznaczało to surowy styl życia, w którym kładziono nacisk na kontrolę indywidualnych wydatków [...]. W czasie wakacji, które niekiedy spędzano w górach, dzieciom odradzono zadawanie się ze zanglicyzowanymi paniami i panami¹⁶.

Niezwykle interesujące i rzucające mocne światło na wymowę badanych świątyni są także poglądy Jugalkishore’a na kwestie religijne i idące z nimi w parze kwestie polityczne. Otóż hinduizm i hinduskość, do których przy-

---

¹³ Ibidem, s. 393.

¹⁴ Por. ibidem, s. 192 i n. Badaczka wspomina losy jednego z bratanków Jugalkishore’a, Gajanana, który został wykluczony z rodziny po tym, jak nie tylko odmówił podporządkowania się woli rodziny w kwestii ślubu, ale – gdy małżeństwo okazało się nieudane – związał się z inną kobietą.

¹⁵ Pieśni i hymny religijne oraz modlitwy czy wezwania recytowane w trakcie różnych aktów obrzędowych.

¹⁶ B. K. Birla, *A Rare Legacy. Memoirs of B. K. Birla*, Bombay 1994, s. 23, cyt za: M. Kudaisya, op. cit., s. 191.

wiązywał tak wielką wagę, rozumiał on bardzo liberalnie. Jeden z jego bratanków – Krishna Kumar (1918, syn Ghanshyamdas) – tak oto wspomina swego wuja:

Babu-ji [Jugalkishore – A. Ś.] był oddanym hinduistą, ale daleki był od fanatyzmu. Jego definicja hinduizmu była niezwykle liberalna i obejmowała różnorodne odłamy, mieszczące się pod szyldem hinduizmu. Był znany z poglądów o uniwersalistycznym charakterze. Wszystkie religie, które narodziły się w tym kraju – dżinizm, sikhizm, buddyzm – uznawał za odgałęzienia jednego olbrzymiego drzewa, które można nazwać Arja Dharma. Babu-ji był przekonany, że hinduizm nie zakładał niedotykalności i z całą mocą popierał zniesienie tej praktyki, otwierając drzwi świątyn wszystkim hindusom, łącznie z niedotykalnymi, i traktując ich tak, jak każdego innego hindusa¹⁷.

Fot. 1. Tablica umieszczona przy wejściu do Birla Mandir (Gita Mandir), Kurukshetra
Fot. Agata Świerzowska

Poglądy takie nie zniechęcały „członków grup takich jak Arja Samadź, organizacji Sanatana Dharma, Gurukul i pro-hinduskich polityków”¹⁸ do szukania u Jugalkishore’a porad i wsparcia w różnych przedsięwzięciach natury społecznej i politycznej. W tym miejscu wspomnijmy o jednym, szczególnie istotnym dla snutych tutaj rozważań, a mianowicie o projekcie powołania do życia Banaras Hindu University w Varanasi. Dzieje tego zamysłu i jego realizacji połączyły Jugalkishore’a i rodzinę Birlów (choć związki te szczególnie mocno zaważyły na życiu Ghanshyamdas) i jego syna Krishny Kumara) z Madanem Mohanem Malaviyą (1861–1946) – działaczem politycznym

¹⁷ K. K. Birla, op. cit., s. 367.

¹⁸ Ibidem.

i społecznym, aktywistą niepodległościowym, osobą, która zdefiniowała nacjonalizm hinduski i była jednym ze współzałożycieli skrajnie prawicowej partii Akhil Bharatiya Hindu Mahasabha oraz liderem Indyjskiego Kongresu Narodowego. Przede wszystkim jednak – i to stało się dlań źródłem największego uznania – był ojcem założycielem Banaras Hindu University¹⁹. Malaviya utrzymywał bliskie kontakty ze społecznością marwarich, której członkowie widzieli w nim nie tylko działacza politycznego i uczonego, ale chyba przede wszystkim guru – przewodnika i wyrocznię w kwestiach światopoglądowych. Nic więc dziwnego, że szukając wsparcia finansowego dla swojego przedsięwzięcia, które w zamierzeniu miało stać się kolebką żywego hinduskiego nacjonalizmu, zwrócił się on właśnie do marwarich – społeczności zamożnej i jednocześnie bardzo przywiązanej do tradycyjnych wartości hinduskich. Rzecz jasna, wśród entuzjastów projektu znalazła się także rodzina Birlów, która z czasem stała się głównym finansowym filarem rosnącej uczelni.

Birlowie wspierali Hindu Univeristy Malaviyi na różne sposoby. Gdy tylko Malaviya stawał w obliczu jakiegoś kryzysu finansowego, Birlowie zawsze wspierali go z otwartym sercem. Prawda była taka, że gdyby Birlowie zostali wyeliminowani spośród darczyńców Malaviyi, powodzenie tego przedsięwzięcia stanęłoby pod znakiem zapytania²⁰.

Szczodrymi sponsorami byli zarówno Baldeodas, jak i Jugalkishore oraz jego syn Ghanshyamdas. Jugalkishore utworzył w obrębie powstającego BHU specjalny fundusz, przeznaczony na upowszechnianie przesłania zawartego w *Bhagawadgicie*; wraz z synem zapewnili środki na powołanie do życia w Central Hindu College odrębnego wydziału studiów nad religią i filozofią hinduską, wspierali finansowo powstanie na uniwersytecie Sanskrit Mahavidyalaya. Środki finansowe zapewnione przez Birlów umożliwiły działalność wydziału muzycznego, który miał promować muzykę indyjską, ajurwedyjskiego laboratorium czy wydawnictwa. Birlowie troszczyli się także o warunki bytowe studentów, fundując osobne domy akademickie dla kobiet i mężczyzn, a także – to pomysł Jugalkishore’a – przyznając ubogim studentom stypendia. Wydaje się, że entuzjazm i zaangażowanie Malaviyi w działalność proedukacyjną udzieliły się całej rodzinie Birlów. Poszczególni jej członkowie byli (i nadal są) zaangażowani w szereg różnych projektów, których

---

¹⁹ Szczegółowo o tej postaci i jego myśli zob. np. S. R. Bakshi, *Madan Mohan Malaviya: The Man and His Ideology*, New Delhi 1991; S. K. Maini, *Visionary of Modern India – Madan Mohan Malaviya*, New Delhi 2009.

²⁰ M. Kudaisya, op. cit., s. 70.

głównym celem jest nie tylko kształcenie kolejnych pokoleń hindusów, ale także – o ile nie przede wszystkim – kształtowanie ich jako świadomych obywateli Indii, doceniających i propagujących fundamentalne dla tradycji hinduskiej wartości. Prym w tej działalności wiodł, jak się wydaje, Ghanshyamdas, z którego inicjatywy powstały dwie największe instytucje, a mianowicie Birla Education Trust, prowadzący wiele szkół i instytucji edukacyjnych²¹, oraz Birla Institute of Technology and Science – BITS (dziś z oddziałami także w Dubaju)²². Krishna Kumar, syn fundatora, tak opisuje przekonania ojca odnośnie do znaczenia edukacji:

Edukacja jest najważniejszym czynnikiem umożliwiającym osiągnięcie szybkiego rozwoju ekonomicznego i postępu technologicznego, a także tworzenie społeczno porządku opartego na wartościach wolności, sprawiedliwości społecznej i równości szans [...]. To, co widzimy dziś w BITS, jest spełnionym marzeniem mojego ojca, Ghanshyam Dasa Birli, który był założycielem i prezesem BITS, był wizjonerem [...]. Celem edukacji nie jest zwykle przekazywanie wiedzy, ale także wpajanie właściwych nawyków w myśleniu i działaniu, jest to jednocześnie wpajanie poczucia społecznej odpowiedzialności [...]. Wysiłki podejmowane w Pilani mają na celu harmonijny rozwój fizycznych, intelektualnych, estetycznych, społecznych i duchowych zdolności studentów, a nie jedynie przekazywanie wiedzy teoretycznej i praktycznych umiejętności²³.

Sam Krishna Kumar, który „stworzył wielocelowy fundusz, z przeznaczeniem na propagowanie przedsięwzięć związanych z różnymi aspektami sztuki i kultury”²⁴, przede wszystkim jednak koncentrujący się na promocji literatury indyjskiej (to znaczy tworzonej w rodzimych, indyjskich językach), tak charakteryzuje swoje motywacje:

Od niepamiętnych czasów literatura indyjska stała w pierwszym szeregu w wysiłkach mających na celu propagowanie fundamentalnych wartości życiowych. Kwestia ta jest obecna także dziś w różnych nurtach kulturowych, znajduje wymowny wyraz w rozmaitych językach naszego wielojęzycznego kraju i dostarcza tej samej życiowej siły, jakiej dostarczała w przeszłości [...]. Znajomość takich wybitnych pisarzy, jak Gurdew Rabindranath Tagore, Sarat Chandra, Premchand i innych, których prace przekraczają granice języków, w których zostały stworzone, jest niewielka. W interesie jedności narodowej leży to, by wynieść nasze wybitne dzieła poza granice języków i umieścić je na piedestale wiedzy narodowej²⁵.

---

²¹ Por. [online] <http://www.betpilani.org/> [dostęp: maj 2014].

²² Por. [online] <http://www.bits-pilani.ac.in/> [dostęp: maj 2014].

²³ K. K. Birla, op. cit., s. 283.

²⁴ Ibidem, s. 292.

²⁵ Ibidem.

Wróćmy jednak jeszcze na chwilę do związków między rodziną Birlów i Malavią. Dla Birlów Malaviya był nie tylko działaczem społecznym, ale przede wszystkim ucieleśnieniem najważniejszych wartości. Był osobą, która wartości te potrafiła wcielić w życie, potrafiła uczynić z nich oręż w dążeniu do niepodległości. Bez wątplenia dla Birlów Malaviya był także guru, przewodnikiem duchowym. Dość powiedzieć, że na wyraźną prośbę Ghanshyamadasa Malaviya przeprowadził dla jego synów ceremonie upanajany (*upanayana*), uczył ich odprawiania rytuału sandhji (*sandhyā*), a także recytowania mantry *Gajatri*. Regularnie kontrolował też przestrzeganie przez chłopców, a potem młodzieńców, dyscypliny religijnej²⁶. Charakter związków pomiędzy rodziną Birlów (w szczególności Jugalkishore'em) i Malavią dobrze ilustruje zdarzenie, które miało miejsce tuż przed śmiercią tego ostatniego. Padam Kant, syn Malaviyi, wspominał, że ojciec, leżący już na łożu śmierci, był wyraźnie niespokojny.

Trzeciego dnia nagle przyszedł pan Jugalkishore. Gdy tylko ojciec go zobaczył, odżył trzeźwość myślenia. Pan Jugalkishore natychmiast zrozumiał jego pragnienie i powiedział: „Maharadz, obiecuję ci, że świątynia Wiśwanatha zostanie zbudowana tak, jak tego pragniesz. Musisz odejść w pokój²⁷”.

I tak się stało. Rodzina Birlów ufundowała New Vishvanath Temple.

Fot. 2. Birla Hostel (akademik dla mężczyzn), BHU, Varanasi
Fot. Agata Świerzowska

²⁶ Ibidem, s. 78.

²⁷ M. Kudaisya, op. cit., s. 71.

Fot. 3. Madan Mohan Malaviya,
pomnik przed wejściem do świątyni, BHU, Varanasi
Fot. Agata Świerzowska

Fot. 4. New Vishvanath Temple, BHU, Varanasi
Fot. Agnieszka Staszczuk

Drugą postacią, która miała istotny wpływ na życie rodziny Birlów – w szczególności zaś na najbardziej znanego jej przedstawiciela – Ghanshyamdasę, był Mahatma Gandhi. Można pokusić się o stwierdzenie, że natura związków pomiędzy oboma politykami i działaczami społecznymi była w istocie kopią tych, które łączyły Jugalkishore'a i Malaviyę. Trudno w tym miejscu ze szczegółami opisać historię tej relacji²⁸. Wspomnijmy więc jedynie o najważniejszych jej punktach, które mogą okazać się pomocne w odczytaniu i interpretacji omawianych tu świątyń.

Ghanshyamdas po raz pierwszy spotkał Gandhiego w 1916 roku w Kalkucie, gdzie ten gościł w społeczności marwarich, której członkowie z wielkim pietyzmem podchodzili do jego religijnych i narodowościowych zapatrywań. Jednak rzeczywiste i bardzo bliskie kontakty rozpoczęły się w 1921 roku, po tym, jak Ghanshyamdas wsparł finansowo jedną z inicjatyw Gandhiego, a później – w obliczu problemów, z jakimi musiał się zmierzyć wewnątrz własnej społeczności²⁹ – napisał doń list z prośbą o radę i moralne wsparcie. Kontakty, początkowo jedynie listowne, zmieniły się z czasem w bliską znajomość, która jednak nigdy nie była relacją łączącą dwie zaangażowane społecznie osoby, czynnych polityków, i to w burzliwych czasach przed odzyskaniem przez Indie niepodległości. Związek Gandhiego i Ghanshyamdasę miał przede wszystkim charakter duchowy, był relacją pod wieloma względami podobną do tej, która łączy guru i jego ucznia. Syn Ghanshyamdasę – Krishna Kumar – pisze, że „Gandhiego i ojca łączyły więzi tak silne, jak ojca i syna”³⁰. Relacja ta była tak trwała, że nie mogły naruszyć jej różnice zdań w kwestiach politycznych czy społecznych, jakie dzieliły obu mężczyzn.

Choć [Ghanshyamdas – A. Ś.] darzył Mahatmę głębokim szacunkiem w sensie duchowym, w wielu innych kwestiach nie zgadzał się z nim. Ich relacja nigdy nie zakładała bezwarunkowego posłuszeństwa. Birla [Ghanshyamdas – A. Ś.] często kwestionował polityczne pomysły Gandhiego, a Mahatma ze swojej strony nie wymagał ślepej wierności i szanował jego niezależność myślową. Biorąc pod uwagę tak mocne związki duchowe, brak zgody co do kwestii politycznych wydawał się błahy, a bliskość tej

---

²⁸ Szczegółowo, choć jak twierdzi M. Kudaisya, jednostronnie, relację tę opisuje Ghanshyamdas w wspomnieniach (*In the Shadow of the Mahatma: A Personal Memoir*, Bombay 1953). Por. także jego *Bapu: A Unique Association* (Bombay 1970), cztery tomy korespondencji pomiędzy nim a Gandhim.

²⁹ Z problemami natury politycznej i biznesowej, jakie pojawiały się w społeczności marwari, Birlowie radzili sobie sprawnie. Nie udało im się jednak uniknąć bardzo ostrej krytyki, która przerodziła się w ostracyzm po tym, jak jeden ze starszych braci Ghanshyamdasę, wdowiec, poślubił kobietę z kasty niższej. Szczegółowo pisze o tym M. Kudaisya (op. cit., s. 66).

³⁰ K. K. Birla, op. cit., s. 28.

relacji pozostała niezmienna nawet pod koniec życia Gandhiego³¹. Patrząc wstecz, Birla [Ghanshyamdas – A. Ś.] uznał, że Gandhi miał, poza jego ojcem, największy osobisty wpływ na jego życie³².

Związek Gandhiego i Ghanshyamdas w pewnym sensie przetrwał nawet po śmierci tego pierwszego. Ghanshyamdas po śmierci Mahatmy (który notabene został zastrzelony w ogrodzie przynależącym do posiadłości Ghanshyamdas, tak zwanego Old Birla House w Delhi, gdzie przebywał od 15 sierpnia 1947 roku) na różne sposoby wspierał wszelkie inicjatywy mające na celu zabezpieczenie spuścizny po Gandhim (gromadzenie dokumentów, listów, nagrań wystąpień, zdjęć, pamiątek), a także troszczył się o szczegółowe udokumentowanie jego działalności. Brał czynny udział i wspierał finansowo przygotowanie opracowania *Mahatma Gandhi. The Last Phase* (główny ciężar pracy spoczął na barkach jednego z bliskich współpracowników Gandhiego, Pyarelala Nayara). W końcu, choć nie było to dlań łatwe i zostało wymuszone naciskami o charakterze politycznym, po dwudziestu czterech latach od zamachu Ghanshyamdas przekazał narodowi indyjskiemu dom, w którym Gandhi został zamordowany. Dziś znajduje się tam Gandhi Smriti and Darshan Samiti.

[...] ten uświęcony dom zachował wiele wspomnień z ostatnich 144 dni jego [Gandhiego – A. Ś.] życia. W 1971 roku rząd Indii wszedł w posiadanie Old Birla House, który stał się Narodowym Pomnikiem Ojca Narodu i został otwarty dla zwiedzających 15 sierpnia 1973 roku³³.

Dla Ghanshyamdas Gandhi był ostateczną instancją w kwestiach moralnych i światopoglądowych. Był dlań doradcą w sprawach życia codziennego – począwszy od kwestii dietetycznych, poprzez opinie dotyczące problemów rodzinnych, na wątpliwościach duchowych kończąc. Dość powiedzieć, że wyjeżdżając w 1927 roku do Genewy (a była to pierwsza podróż poza subkontynent) na X Międzynarodową Konferencję Pracy, Ghanshyamdas otrzymał od Gandhiego zestaw wytycznych, które obejmowały „reguły istotne dla zachowania dobrego zdrowia w czasie pobytu za granicą”³⁴. Gandhi zalecał między innymi powstrzymywanie się od spożywania czekolady, jedzenie najwyżej

---

³¹ Kiedy to różnice zdań w kwestiach politycznych (m.in. dotyczące podziału Indii i miejsca muzułmanów w społeczeństwie indyjskim) pomiędzy Ghanshyamdasem a Gandhim były największe.

³² M. Kudaisya, op. cit., s. 273.

³³ Gandhi Smriti and Darshan Samiti, [online] <http://gandhismriti.gov.in/index.asp?langid=2> [dostęp: kwiecień 2014].

³⁴ M. Kudaisya, op. cit., s. 95.

trzech posiłków dziennie, regularne czytanie *Bhagawadgity* i *Ramajany*. Zaleceń tych Ghanshyamdas przestrzegał bardzo skrupulatnie. Jednak tym, co cenił u Gandhiego najbardziej i w czym starał się go naśladować, było jego przywiązanie oraz doskonała, jak wierzył, realizacja ideału karmajogina – osoby, która w pełni poświęciła się bezinteresownej służbie na rzecz drugiego człowieka. Ideału, który – i tu obaj byli zgodni – został najwspanialej przedstawiony w *Bhagawadgicie*. Zarówno Gandhi, jak i Ghanshyamdas darzyli ten tekst szczególnym uczuciem. Dla tego ostatniego był on głównym punktem odniesienia. Jak wspominał Krishna Kumar: „*Gita* stanowiła trzon jego [Ghanshyamdas – A. Ś.] życia. Odkrył, że *Gita* odzwierciedlała filozofię *Upaniszad* i *Wed*. W *Gicie* potrafił odnaleźć rozwiązanie wszystkich ludzkich problemów”³⁵.

Ghanshyamdas (a także jego syn, Krishna Kumar) był przekonany o konieczności służenia, w pierwszym rzędzie narodowi, służenia „ludziom tego kraju, rozpowszechniania wiedzy i położenia fundamentów dla uczynienia go silnym i bogatym”³⁶. Przy czym, co istotne i w czym widać bardzo wyraźny wpływ Gandhiego, miał to być jeden zjednoczony naród, w którym wszyscy mają te same prawa. Można pokusić się o stwierdzenie, że u Gandhiego wszystkie wartości i dążenia, które uosabiał, łączyły w pewien sposób trzy pokolenia rodziny Birlów i fundatorów świątyń. Symbolicznym wyrazem tego jest świątynia Śri Lakszmi Narajan w Delhi, która została ufundowana przez Baldeodasa z inicjatywy Jugalkishore’a, a otwarta przez Gandhiego na prośbę Ghanshyamdas.

BIRLA MANDIR

Prowadzone badania obejmują, na obecnym etapie, kilkanaście najbardziej znanych i reprezentatywnych kompleksów świątynnych. Są to: Birla Mandir pod wezwaniem Lakszmi Narajan (Bhopal, Delhi, Patna, Jaipur), Radhy i Kriszny (Kalkuta), Kriszny (Kurukszetra), Saraswati (Pilani, kampus BITS), Śiwy (kampus BHU w Varanasi, Renukoot), Withoby (Shahad), Wisznu-Śeszasajina (Nagada), Ramy (Akola), Wenkateśwary (Hyderabad).

W czasie pobytu badawczego, który miał miejsce w lutym i marcu 2014 roku, szczegółowy materiał dokumentacyjny zebrano w sześciu świątyniach. Były to:

---

³⁵ K. K. Birla, op. cit., s. 27. Na marginesie warto dodać, że i sam Krishna Kumar uznaje się za „żarliwego wyznawcę *Gity*”.

³⁶ Ibidem, s. 42.

a) Świątynia Śri Lakszmi Narajan w Delhi, otwarta w 1939 roku przez Mahatmę Gandhiego, który wyrażając zgodę na udział w ceremonii, postawił jeden warunek – drzwi świątyni będą otwarte przed wszystkimi, niezależnie od przynależności kastowej i religijnej. Architektura świątyni nawiązuje do budowli sakralnych wznoszonych w regionie północnym. Ich charakterystycznym elementem są śikhary (*śikhara*, wieże) umiejscowione nad sanktuarium, w tym wypadku trzy – nad głównym i bocznymi sanktuariumi. Świątynia ta oglądana z zewnątrz sprawia wrażenie zwartej bryły, w rzeczywistości jest jednak znacznie rozbudowana, a w jej konstrukcji wykorzystano współczesne rozwiązania architektoniczne – wysokie i przestrzenne mandapy (*mandapa*) z dodatkowym piętrem. Przestrzeń za sanktuariumi oraz pomiędzy nimi tworzy obejście. Do głównej świątyni przylega pawilon zwany Gita Mandir, z podobnie uformowaną główną salą mandapy z galerią na pierwszym piętrze i rozciągniętym, trzyczęściowym sanktuarium. Te elementy oraz rozbudowanie struktury całego kompleksu w górę i wszcz sprawia, że otrzymujemy w efekcie rozczłonkowaną, sporych rozmiarów świątynię. Sąsiaduje z nią – co częste w fundowanych przez Birlów kompleksach świątynnych, zwłaszcza tych wcześniejszych – dharamśala, „dom pielgrzyma” otwarty dla „Hinduskich pielgrzymów wszystkich odłamów, to jest przedstawicieli Sanatana Dharmy, Arja Samadz, dżinistów, sikhów, buddystów itd.)³⁷.

Fot. 5. Birla Mandir (Świątynia Śri Lakszmi Narajan), Delhi
Fot. Agata Świerzowska

³⁷ Deklaracja umieszczona na tablicy znajdującej się przy wejściu do dharamśali, Birla Mandir, Delhi. W oryginale: „Hindu pilgrims of all sects, i.e. Sanatanists, Aryasamajists, Jains, Sikhs, Buddhists, etc.”.

Fot. 6. Pomnik Jugalkishore'a Birli, Birla Mandir, Delhi
Fot. Agnieszka Staszczuk

Na tablicy napisano:

Sławny dobroczynnością kupiec Jugalkishore Birla

W którego ascetycznym życiu była zgodność jogi wiedzy, jogi bhakti i jogi czynu zawartych w *Gicie*. Ten, który był wielce oddany dharmie aryjskiej i aryjskiej tradycji, a także był jej żywicielem i propagatorem. Zgodnie z którego szerokim spojrzeniem wszyscy ci – sikhowie, buddyści, dżainiści są odłamami i pomniejszych odłamami właśnie jednej aryjskiej wiary. Ten, który dokładał ciągle starań, by uczynić silnym indyjskie państwo dzięki ustanowieniu jedności między wszystkimi Aryjczykami (Hindusami), łącznie z sikhami, buddystami, dżainistami. Ten, który wspomagał i ochraniał niezliczonych poszukujących schronienia, sieroty, biednych i nieszczęśliwych, wdowy, uczonych, cnotliwych świętych mężów oraz instytucje. Który całe zdobyte bogactwo swemu krajowi, swojej społeczności (*jāti*) i swej powinności (dharmie) oddał w służbę. Któremu wdzięczny naród nadał tytuł „szczodrego bohatera”. Przez którego ufundowane różnorodne wielkie świątynie, gurdwary i klasztory buddyjskie stanowią duchowy i pobudzający dar dla wszystkich przybywających na *darśan* z kraju i zagranicy. Który ufundował liczne religijne, akademickie i kulturalne instytucje, oddany służbie ludziom.

Urodzony:

w miesiącu *jyesth* (maj–czerwiec) pierwszego dnia dwóch tygodni księżycowych ciemnej połowy, w roku 1940 ery Vikrama

Zmarł:

w drugi dzień ciemnej połowy miesiąca *āṣāṛh* (czerwiec–lipiec), w roku 2024 ery Vikrama³⁸.

³⁸ Tłumaczenie z hindi A. Staszczuk.

b) Świątynia Śri Lakszmi Narajan w Patnie, ufundowana przez Baldeodasa w 1943 roku i otwarta dla „wszystkich Hindusów (łącznie z haridżanami) bez rozróżniania na niższych i wyższych”³⁹. Do świątyni przylega niewielka dharamśala. Architektonicznie świątynia odpowiada budowlom wznoszonym w Indiach północnych. Ma bardzo zwartą, niewielką bryłę, którą formują poszczególne części – krótki przedsionek (*ardhamanḍapa*), główna sala (*mahāmanḍapa*) i sanktuaria (jedno główne i dwa boczne) zaznaczone na zewnątrz wieżami.

c) Świątynia Kriszny w Kurukshetrze, ufundowana przez Baldeodasa w 1956 roku. Świątynia ta nazywana jest także Gita Mandir lub Deva Mandir – na jej ścianach umieszczono tablice, na których znajduje się treść wszystkich osiemnastu ksiąg *Bhagawadgity*. Świątynia nawiązuje do architektury sakralnej Indii północnych, ma znacznie wydłużoną oś wschód-zachód. Stąd od wejścia do sanktuarium prowadzą: rozbudowany przedsionek z umieszczoną centralnie nad wejściem wieżą; długa sala główna, u początku i końca której wzniesiono na osi północ-południe transepty; jedno sanktuarium z przestronnym obejściem, zwieńczone na zewnątrz wysoką wieżą, górującą nad całym założeniem. Do świątyni przylega dharamśala, chętnie odwiedzana przez licznych w tym miejscu pielgrzymów.

d) Świątynia Saraswati w Pilani (na terenie kampusu Birla Institute of Technology and Science), ufundowana przez Ghanshyamdasę Birlę w 1959 roku. Wzniesiona z białego marmuru, wyraźnie powieliła model przyjęty w znanych świątyniach poświęconych Śiwie, a znajdujących się w miejscowości Khajuraho (w tak zwanej grupie zachodniej) i funkcjonujących pod nazwami Viśvanatha i Kandariya Mahadev. Zbudowane w połowie XI wieku jako fundacja władców z dynastii Ćandellów, stanowią one jedne z najznamienszych przykładów sakralnego budownictwa Indii środkowych. Świątynia w Pilani nie odtwarza wprawdzie absolutnie każdego elementu świątyni pod wezwaniem Viśvanatha czy Kandariya Mahadev, ale zarówno w wewnętrznej, jak i zewnętrznej strukturze zrećźnie naśladuje te słynne i bogato zdobione w figuralne przedstawienia budowle. Niezwykle interesujący i z pewnością wymagający osobnych analiz jest program ikonograficzny zewnętrznych ścian świątyni, na których umieszczono wizerunki bóstw, sceny mitologiczne i postaci z tradycji religijnej hinduizmu i chrześcijaństwa (na przykład Jezus Chrystus, Ramakrishna Paramahansa) oraz przedstawicieli indyjskiego i zachodniego świata nauki (na przykład Chandrasekhar Venkata Ra-

---

³⁹ Informacja umieszczona na tablicy znajdującej się przy wejściu do świątyni, Birla Mandir, Patna. W oryginale: „all Hindus (including Harijans) without distinction of high and low”.

man, Albert Einstein, Galileusz, Maria Skłodowska-Curie, Ludwik Pasteur) czy polityki (tu znalazło się popiersie Ghanshyamdasę Birli, a także wizerunki Johna F. Kennedy'ego, Abrahama Lincolna czy Włodzimierza Lenina).

Fot. 7. Birla Mandir (Świątynia Saraswati), Pilani
Fot. Agnieszka Staszczuk

Fot. 8. Birla Mandir (Świątynia Saraswati), Pilani,
dekoracja zewnętrzna z popiersiami: Ramakrishny Paramahansy, Alexandra Fleminga,
Abrahama Lincolna i Chandrasekhara Venkata Ramany
Fot. Agnieszka Staszczuk

e) Wspomniana wcześniej świątynia Śiwy w Varanasi (New Vishvanath Temple, zlokalizowana na terenie kampusu Banaras Hindu University), ufundowana przez Baldeodasa i Jugalkishore'a (z inicjatywy Malaviyi) i ukończona w 1965 roku. Utrzymuje się, że jest ona wierną kopią starej świątyni Śiwy, zwanej Shri Kashi Vishwanath, zburzonej przez Aurangzeba i odbudowanej w 1780 roku. Należy jednak zauważyć, że Birla Mandir swoją rozbudowaną bryłą, a przede wszystkim dwupoziomowymi rozwiązaniami zarówno w części mandap, jak i sanktuariów nawiązuje do świątyni Lakszmi Narajan w New Delhi. Tworzy rozległą, ogromną budowlę, z licznymi obejściami, galeriami i bocznymi sanktuariami. Najbardziej charakterystycznym jej elementem jest śikhara, wzniesiona z białego marmuru nad głównym sanktuarium, w którym na pierwszym poziomie umieszczono *lingam*, a na drugim wizerunek Śiwy. Tym samym można na obecnym etapie badań wywnioskować, że w ogólnym zarysie bryły, a zwłaszcza formy wieży nawiązuje do Kashi Vishwanath Mandir.

f) Świątynia Kriszny i Radhy w Kalkucie, ufundowana przez Krishnę Kumara Birlę w 1970 roku, ale otwarta dopiero w 1996 roku. Pod względem architektonicznym czerpie inspiracje z architektury świątynnej rozpowszechnionej na terenie Orisy. Jest to widoczne zwłaszcza w kształtowaniu bryły mandap i ich dachów. Struktura budowli wyraźnie jednak rozciąga się od głównej osi wschód-zachód na boki, tworząc trzy osobne ciągi wyznaczone śikharami górującymi nad osobnymi sanktuariami (jedno główne i dwa boczne), a następnie w części mandap, do których prowadzą osobne wejścia. Tego typu rozczłonkowanie oraz forma i wysokość wież kojarzy się z rozwiązaniem przyjętym w Birla Mandir w New Delhi. Na jednej z tablic znajdujących się w kalkuckiej świątyni umieszczono „modlitwę całej rodziny Birlów”, która wyjaśnia motywację fundatorów:

Oby za sprawą tej świątyni przesłanie *Wed*, *Upaniszad*, *Gity* i innych pism religijnych, a także naszych świętych rozprzestrzeniło się, oby prowadziło ono ludzi ścieżką pobożności i oddania Bogu, oby wpajało przywiązanie do zasad humanitaryzmu, współczucia dla ludzi biednych i tych w potrzebie, do przyjaźni i dobrej woli wśród ludzi⁴⁰.

---

⁴⁰ K. K. Birla, op. cit., s. 267.

Fot. 9. Birla Mandir (Świątynia Krishny i Radhy), Kalkuta
Fot. Agnieszka Staszczuk

g) Świątynia Śiwy w Renukoot (Renukeśwar Mahadew Mandir), ufundowana przez Ghanshyamdasę Birłę; jej budowę ukończono w 1972 roku. Została wzniesiona w samym centrum osady przemysłowej, która rozrosła się w związku z wydobywanym tam i przetwarzanym aluminium. Architektura świątyni przywodzi na myśl budowle znane z terenu Orisy, przede wszystkim wskazuje na to kształt mandap, a także zastosowanie jednolitego budulca – czerwonego piaskowca. Budowla jest niewielka i zwarta, jej strukturę tworzą bowiem umiejscowione w jednym tylko ciągu przedsionek, sala główna i sanktuarium. W swej bryle nie zakłada jednak wiernego naśladowania konkretnej świątyni bądź każdego bez wyjątku elementu oriskich założeń, bowiem wieża ma kształt wyraźnie odbiegający od oriskiej *rekha deula* (*rekhā deula*). W tej części widzimy raczej inspiracje budowlami wzniesionymi w Indiach środkowych, na przykład w Khajuraho.

Fot. 10. Birla Mandir (Renukeśwar Mahadew Mandir), Renukoot
Fot. Agnieszka Staszczuk

WSTĘPNE HIPOTEZY BADAWCZE I PERSPEKTYWY INTERPRETACYJNE

Materiał zebrany w sześciu wymienionych wyżej kompleksach Birla Mandir pokazuje, że świątynie te, nie tracąc nic ze swej nowoczesności, są w wymowie i charakterze niezwykle tradycyjne. Można by więc na wstępnym etapie badań pokusić się o stwierdzenie, że odnajdziemy w nich idee poświadczane już w najstarszych hymnach wedyjskich, ale wpisane w filozoficzny kontekst wedanty. W ślad za tym można postawić pytanie o nirguniczny i/lub saguniczny⁴¹ charakter świątyń. Biorąc pod uwagę bogatą i niezwykle różnorodną ikonografię (zarówno części wewnętrznych świątyni, jak i w wypadku świątyń późniejszych – zewnętrznych), obejmującą postaci bóstw, świętych/ascektów, filozofów, a także przywódców religijnych i duchowych, wywodzących się z innych tradycji niż hinduistyczna, uczonych, twórców kultury, mogłoby się wydawać, że Birla Mandir mają charakter saguniczny. Sprawa nie jest jednak bezdyskusyjna. Trzeba bowiem podkreślić, że tekstem, do którego wprost odnosili się fundatorzy świątyń, jest *Bhagawadgita*. Tekst ten, jak wspomniano wyżej, był przez rodzinę Birlów darzony szczególnym szacunkiem, a dla fundatorów stanowił podstawowy punkt odniesienia, i to nie tylko w kwestiach moralnych, ale i politycznych⁴². Jego fragmenty – najczęściej zapisane w sanskrycie⁴³ – znajdują się na ścianach świątyni w Delhi. *Bhagawadgicie* poświęcono nawet odrębny pawilon tej świątyni zwany Gita Man-

⁴¹ W okresie *Upaniszad* wypracowano dwa sposoby orzekania o brahmanie jako o rzeczywistości absolutnej: sposób pozytywny (*saguna*) i negatywny (*nirguna*). Definiując brahmana w sposób pozytywny, przypisujemy jego naturze najwyższe cechy, atrybuty (*guna*): *sat* – „rzeczywistość”, „prawdziwość”, *cit* – „świadomość”, *ānanda* – „błogość”; jest to *saććidananda brahman*. Wielu myślicieli indyjskich uważało, że prawdziwa natura brahmana jest niemożliwa do ujęcia w jakiegokolwiek kategorii i jeżeli nie można na ten temat milczeć, to określa się ją w sposób apofatyczny jako *neti, neti* – ani taka, ani taka.

⁴² Pokażmy to na jednym tylko, ale niezwykle wyraźnym przykładzie. W 1913 roku Jugalkishore i Ghanshyamdas zakładają w Kalkucie organizację Marvari Sahayak Samiti, której jedna z frakcji, określana mianem Hindu Club, stawia sobie za cel publikowanie wartościowej literatury w języku hindi, rozpowszechnianej po możliwie najniższych cenach. Chciano w ten sposób rozbudzać idee narodowościowe i patriotyczne. Jedną z publikacji była właśnie *Bahagawadgita (Tikawali Gita)*, na okładce której przedstawiono personifikację Indii zwaną „Bharat mata”, czyli Matka India, w jednej dłoni trzymającą *Gitę*, a w drugiej – miecz. Publikacja spotkała się z tak wielkim zainteresowaniem, że dwa nakłady rozeszły się w błyskawicznym tempie. Obawiając się, że Hindu Club może przerodzić się w organizację terrorystyczną, władze zakazały jego działalności, a *Tikawali Gita* znalazła się na liście publikacji zakazanych.

⁴³ Niekiedy fragmenty sanskryckie są uzupełniane przekładem hindi, a częściej omówieniem treści, komentarzem w języku hindi, zdecydowanie rzadziej w języku angielskim.

dir, a cały tekst *Gity*, jak wspomniano wyżej, został umieszczony na ścianach świątyni w Kurukshetrze i Varanasi.

Tekst ten jest wyraźnie synkretyczny. Byt absolutny jest tu dookreślany kilkoma imionami. Jego główne imię to Kriszna (imię awatara Wisznu), ale nazywany jest on również brahmanem, co wprost odsyła do myśli upaniszadowej, podobnie jak Purusza, określenie nawiązujące z kolei do wedyjskiego hymnu znanego jako *Puruszasukta* (*Rigweda* 10.90). W jednej ze strof *Bhagawadgity* Kriszna nazywany jest wręcz Pierwotnym Puruszą, a także odwiecznym strażnikiem dharma – powszechnego prawa, mającego również wydźwięk religijny⁴⁴.

Utożsamienie Absolutu-Kriszny z upaniszadowym brahmanem otwiera pole do interpretacji apofatycznych. *Bhagawadgita*, jako klasyczny tekst o tematyce filozoficzno-religijnej, wszystko podporządkowuje przedstawieniu najdogodniejszego dla każdego człowieka sposobu osiągnięcia wyzwolenia. Znajdą się więc w niej wątki odwołujące się do subtelnych spekulacji metafizycznych, jak też rozważania biorące pod uwagę postawę przeciętnego bhakty, wyznawcy, czciciela Kriszny. Droga czynów rytualnych została przekształcona w drogę bezinteresownych czynów, pełniącą funkcję jogi, rozumianej jako metoda prowadząca czciciela do połączenia się z czczonym bóstwem. *Bhagawadgita* jest wprawdzie tekstem nieformalnie tylko należącym do śrutu, ale jednak uznawanym za część ścisłego kanonu, w którym po raz pierwszy ukazano, iż niezależnie od pozycji społecznej na drodze do wyzwolenia najistotniejsze jest oddanie się czczonemu bóstwu. Teza, że jest to odejście od systemu warnowego, byłaby z pewnością zbyt odważna, ale bez wątplenia jest to wyjście poza wąską grupę uczonych braminów. Myśl ta została zresztą wyrażona w sposób bezpośredni w dwóch z przebadanych do tej pory świątyni – w Delhi i Varanasi. Otóż w świątyniach tych umieszczono niezwykle interesujące i wymagające osobnej, obszernej analizy przedstawienie, na którym wersety z *Śrīmad Bhagavad-gītā-māhātmyam*⁴⁵ (fragment *Śrī Vaiṣṇavīya-*

⁴⁴ „Tyś niezmienny, tyś najwyższym celem poznania, tyś ostatecznym schronieniem świata całego / Tyś odwieczny strażnik prawa niezmiennego od wieków, dla mnie tyś jest Przedwieczną Osobą” (*Bhagawadgita* 11.18, *Bhagawadgita. Pieśń Czcigodnego Pana*, tłum. M. Kudelska, Kraków 1995).

⁴⁵ Na przedstawieniu umieszczono trzy śloki z *Bhagavad-gītā-māhātmyam*: „Kto pragnie przekroczyć straszny ocean samsary, po wejściu na łódź *Gity* staje się tym, kto dociera szczęśliwie do tego, co najwyższe” (7) oraz połączone śloki 53 i 33: „Człowiek, który nieprzerwanie recytuje padę lub połowę pady, jest wyzwolony, szczęśliwy; nie jest przywiązany do świata [choć podejmuje] działania” (tłum. z sanskrytu Natalia Nadkańska). Interesujące jest to, że śloki te nie odpowiadają w pełni oryginałowi – każda z nich została nieco zmieniona (problem ten zostanie podjęty w osobnym artykule). Poza tekstem sanskryckim na przedstawieniu umieszczono także komentarz w języku angielskim, który

tantra-sāra) zilustrowano wizerunkiem łodzi płynącej przez ocean samsary. Jej pasażerowie – przedstawiciele poszczególnych warn oraz – co ważne – indyjscy przywódcy społeczno-polityczni, u których idea równości społecznej zajmowała ważne miejsce, ale ich poglądy były przy tym bardzo nacjonalistyczne (Madan Mohan Malaviya, Bal Gangadhar Tilak, Mahatma Gandhi) – zostali umieszczeni w porządku negującym tradycyjny układ warnowy. Dodajmy też, że wszystkie trzy postacie miały istotny wpływ na kształtowanie się światopoglądu fundatorów Birla Mandir⁴⁶.

Można zastanawiać się, na ile taka wymowa świątyni jest częścią świadomego zabiegu, mającego na celu stworzenie i upowszechnienie nowej wizji hinduizmu i hinduskości jako systemów otwartych, tolerancyjnych, ekumenicznych, nowoczesnych, ale jednocześnie wyraźnie nacjonalistycznych, odwołujących się do tradycyjnych hinduskich wartości. Takie modyfikowanie tradycji hinduskiej – subtelne, ale jednocześnie wyraźne – nie jest dziś w Indiach rzadkością. Widać je na przykład w przekazie kierowanym przede wszystkim do klasy średniej przez współczesnych guru, takich jak na przykład Sri Sri Ravi Shankar (ur. 1956), Dayananda Saraswati (ur. 1930) czy zmarły niedawno Satya Sai Baba (1926–2011)⁴⁷. Jak pisze Meera Nanda:

---

brzni: „Ten, kto pragnie przekroczyć wypełniony cierpieniem ocean życia ziemskiego, który pełen jest krokodyli pożądania, gniewu, zawiści, przywiązania, powinien szukać ratunku w *Bhagawadgicie*, której wiosłami są drogi działania, pobożności i wiedzy. Ona z łatwością zabierze go do krainy wyzwolenia (nirwana)”.

⁴⁶ Bal Gangadhar Tilak (1856–1920), dziennikarz, działacz społeczny, reformator, polityk, przywódca ruchu niepodległościowego o radykalnie nacjonalistycznych poglądach, a także zwolennik siłowych działań na rzecz wyzwolenia Indii. Warto dodać, że poglądy Tilaka w kwestii sposobów na odzyskanie przez Indie niepodległości były diametralnie odmienne od tych, które głosił Gandhi. Tilak bowiem, w przeciwieństwie do Gandhiego, był zwolennikiem sięgania po wszystkie środki (łącznie z tymi najbardziej radykalnymi), nie mógł więc i nie chciał przystać na politykę „non-violence” Mahatmy. Ostatecznie jednak radykalne poglądy Tilaka nie zostały przyjęte przez członków Kongresu Narodowego, który opowiedział się za walką bez przemocy. Ghanshyandas wspomina, że początkowo to właśnie Tilak, ze swoimi skrajnymi poglądami i radykalnymi postulatami społeczno-politycznymi, był dla młodzieży marwari wzorem i to on, w przeciwieństwie do umiarkowanego „przemawiającego z rozsądkiem, a nie podnieceniem” Gandhiego, stanowił punkt odniesienia (por. M. Kudaisya, op. cit., s. 39).

⁴⁷ Dayananda Saraswati i Satya Sai Baba to współcześni guru, którzy dokonują takiej modyfikacji, swoistego balansowania na granicy współczesności i tradycji, już na poziomie autokreacji. Warto zwrócić uwagę na fakt, że obaj w sposób bezpośredni nawiązują do postaci znanych i dobrze rozpoznawanych w tradycji indyjskiej. Pierwszy z nich, Dayananda Saraswati, filozof, przedstawiciel adwajta wedanty, także nacjonalistycznie zorientowany działacz społeczny, to imiennik Dayanandy Saraswati (1824–1883), jednego z najwybitniejszych myślicieli nowożytnego hinduizmu i założyciela ruchu Arja Samadž, nawiązującego do tradycji wedyjskiej. Z kolei Satya Sai Baba, założyciel organizacji

„Mówiąc językiem tolerancji, uniwersalizmu, zdrowia i pokoju, w jasny sposób upowszechniają oni wizję Indii jako narodu hinduskiego, hinduizmu jako wyższej religii i konieczności sprawienia, by całe Indie (w istocie cały świat) stały się bardziej hinduskie”⁴⁸. W tym kontekście po raz kolejny warto postawić pytanie o naturę komunikatu płynącego poprzez świątynie Birla do społeczeństwa indyjskiego i odwiedzających. Pozwalają, by zobaczyć w nich ideał nie uniwersalizmu, ale raczej „hierarchicznego inkluzywizmu”⁴⁹, który choć uznaje wszystkie religie za równe, to jednak hinduizm traktuje preferencyjnie i postrzega go jako najwyższą, najdoskonalszą formę religii, dającą człowiekowi możliwość doświadczenia pełni najwyższej prawdy. Jak wyjaśnia Nian Smart:

[Podejście takie – A. Ś.] sugeruje, że tym, co oddala religie od siebie, są sprawy zewnętrzne, instytucjonalne ograniczenia, a nie różnice w kwestiach zasadniczych. Jest to przeciwieństwo wniosku wyciąganego niekiedy ze sprzeczności w objawieniach czy naukach, że wszystkie są fałszywe. Współczesna ideologia hinduska głosi, że wszystkie są prawdziwe. Jednak najlepszą religią jest ta, która w sposób bezpośredni wszystko łączy, wszechobejmuje (a to właśnie jest cechą hinduizmu)⁵⁰.

Można więc pokusić się o stwierdzenie, że świątynie fundowane przez rodzinę Birlów, choć wymaga to dalszych jeszcze studiów, stanowią część układanki, którą Meera Nanda określa jako *political and nationalistic Hinduism*. Jej fragmentami są unowocześniona i przeinterpretowana tradycja, lokalne i państwowe interesy ekonomiczne oraz wyznawcy, którzy są jednocześnie bezpośrednimi adresatami tego politycznego przekazu.

Wyniki badań bez wątpienia przyczynią się do uzupełnienia toczącego się od dziesięcioleci dyskursu naukowego na temat postawy hindusów wobec innych wyznań religijnych – na ile jest ona przejawem tolerancji, a na ile inkluzywizmu. W warstwie filozoficznej badania takie byłyby nawiązaniem do rozważań indologów, których istotnym podsumowaniem jest wielkie dzieło Wilhelma Halbfassa.

Sathya Sai, uznawał się za inkarnację znanego indyjskiego świętego Sai Baby z Shirdi (1838–1918). To temu ostatniemu „współczesny” Sai Baba zawdzięcza swoją niezwykłą popularność i opinię świętego.

⁴⁸ M. Nanda, *The God Market. How Globalization is Making India More Hindu*, New York 2011, s. 99.

⁴⁹ D. Cush, *A Suggested Typology of Positions on Religious Diversity*, “Journal of Beliefs and Values” 1994, Vol. 15, No. 2.

⁵⁰ N. Smart, *Truth and Religions*, [w:] *Contemporary Philosophy of Religion*, eds. S. M. Cahn, D. Shatz, New York 1982, s. 294.

BIRLA MANDIRS – THE CONTEMPORARY HINDU TEMPLE COMPLEXES AS AN EXAMPLE OF MODERNIZATION BY GOING BACK TO TRADITION

The Birla family is well known for its riches and philanthropic activities. The Birlas are industrial magnates and corporate leaders who contribute to technological development, medicine and education. Among the objects and facilities founded and financed by the family are the temple complexes commonly known as “Birla Mandirs”. Today there are over forty of them and they are situated in various places all over India. The Birla temple complexes are an inexhaustible source of knowledge on contemporary India with reference to social and political relations, cultural changes and the various religious attitudes of the society. Since these buildings are located within a specific social and political framework, it may be assumed that the construction of such places of worship by one of the most powerful families in India may be somehow related to the family intent of strengthening its position within the Indian hierarchy (in a political and religious sense). The article presents the lines of research and analysis of the material collected during the initial field research conducted in India in February and March 2014.

KEY WORDS

Bhagavadgita, Birla mandir, brahman, Gandhi, Hindu temple, inclusivism, Malaviya, marwari, modernity, philanthropy, tolerance, universal spirituality, Veda

BIBLIOGRAFIA

1. *All India Marwari Federation*, [online] <http://www.marwarisammelan.com/main.php> [dostęp: maj 2014].
2. Bakshi S. R., *Madan Mohan Malaviya: The Man and His Ideology*, New Delhi 1991.
3. *Bhagavad-gītā-māhātmyam*, [online] <http://www.dharmakshetra.com/articles3/THE%20GLORY%20OF%20SRIMAD%20BHAGAVAD%20GITA.html> [dostęp: maj 2014].
4. Birla B. K., *A Rare Legacy. Memoirs of B. K. Birla*, Bombay 1994.
5. *Birla Education Trust*, [online] <http://www.betpilani.org/> [dostęp: maj 2014].
6. Birla K. K., *Brushes with History. An Autobiography*, New Delhi 2007.
7. Cush D., *A Suggested Typology of Positions on Religious Diversity*, “Journal of Beliefs and Values” 1994, Vol. 15, No. 2.
8. Halbfass W., *Indie i Europa: próba porozumienia na gruncie filozoficznym*, tłum. M. Nowakowska, R. Piotrowski, Warszawa 2008.
9. Kudaisya M., *The Life and Times of G. D. Birla*, New Delhi 2006.
10. Maini S. K., *Visionary of Modern India – Madan Mohan Malaviya*, New Delhi 2009.
11. Nanda M., *The God Market. How Globalization is Making India More Hindu*, New York 2011.
12. Parson R. B., *The Bazaar and the Bari: Calcutta, Marwaris, and the World of Hindi Letters*, a dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in South and Southeast Asia Studies in the Graduate Division of the University of California, Berkeley, UC Berkeley Electronic Theses and Dissertations, 2012, s. 20, [online] <http://escholarship.org/uc/item/7ng958qz> [dostęp: maj 2014].

13. Pyarelal N., *Mahatma Gandhi. The Last Phase*, Ahmedabad 1958.
14. Singh S., *Philanthropy to Corporate Social Responsibility: An Indian Perspective*, "Review of International Comparative Management" 2010, Vol. 11, Issue 5.
15. Smart N., *Truth and Religions*, [w:] *Contemporary Philosophy of Religion*, eds. S. M. Cahn, D. Shatz, New York 1982.
16. *Tradycja wynaleziona*, red. E. Hobsbawm, T. Ranger, tłum. M. Godyń, F. Godyń, Kraków 2008.

